

ПРАВО НА ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ У СКЛАДІ СПАДЩИНИ: ДО ПИТАННЯ ПРО ОБ'ЄКТ СПАДКУВАННЯ

RIGHT TO REDRESS FOR THE NON-PECUNIARY DAMAGE AS PART OF INHERITANCE: REGARDING THE ISSUE OF SUCCESSION'S OBJECT

Кухарев О.Є., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Харківський національний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена виявленню особливостей спадкування права на відшкодування моральної шкоди з урахуванням положень правової доктрини, чинного цивільного законодавства України та законодавства окремих зарубіжних країн, а також матеріалів судової практики.

Доведено, що за національним законодавством право на відшкодування моральної шкоди не є елементом складу спадщини через його особистий характер і нерозривний зв'язок з особою спадкодавця. За чинним нормативним регулюванням об'єктом спадкового наступництва в разі смерті постраждалої особи є певна грошова сума, присуджена судом на користь цієї особи за її життя як відшкодування моральної шкоди. Такий підхід спостерігається і в судовій практиці, яка не допускає матеріального та процесуального правонаступництва в разі смерті позивача у справі про відшкодування моральної шкоди до ухвалення судового рішення.

Обґрунтовано, що Цивільний кодекс України з урахуванням концепції універсального спадкового правонаступництва підлягає удосконаленню в частині включення до складу спадщини права на відшкодування моральної шкоди в разі звернення спадкодавця до суду з відповідним позовом. Внаслідок звернення потерпілої особи до суду з позовом про компенсацію моральної шкоди відповідне право переходить у стадію здійснення та набуває майнового характеру, адже спадкодавець у позові наводить грошовий еквівалент компенсації завданих йому фізичного болю, душевних страждань, приниження честі та гідності. Зобов'язання з відшкодування моральної шкоди виникає на підставі порушення особистих немайнових прав фізичної особи, проте з точки зору змісту таке зобов'язання є майновим, оскільки потерпіла особа вимагає компенсації у грошовому еквіваленті зазнаних фізичного болю, душевних страждань, приниження честі та гідності. За таких обставин спадкоємці набувають право кредитора у грошовому зобов'язанні.

Ключові слова: спадкування, спадщина, спадкодавець, фізична особа, сторони, відшкодування шкоди, моральна шкода, цивільно-правова відповідальність, воєнний стан.

The article is focused on identifying specific features of the succession of the right to redress for the non-pecuniary damage, taking into account the provisions of the legal doctrine, the current civil legislation of Ukraine and laws of certain foreign countries, as well as the materials of court practice.

It has been proved that the right to redress for the non-pecuniary damage under the national law is not an element of the inheritance due to its personal nature and inseparable relationship with the ancestor. According to the current normative regulation, the object of hereditary succession in case of an injured person's death is a certain amount of money awarded by the court in favor of this person during his / her lifetime as redress for the non-pecuniary damage. This approach is also observed in court practice, which refrains from pecuniary and procedural legal succession in the event of the plaintiff's death hearing the case of redress for the non-pecuniary damage before adopting the court decision.

It has been substantiated that the Civil Code of Ukraine considering the concept of universal legal succession is subject to improvement in terms of including the right to redress for the non-pecuniary damage into inheritance in case the ancestor appeals to the court with a corresponding claim. The corresponding right, as a result of the affected person's appeal to the court with a claim to redress for the non-pecuniary damage, enters the stage of implementation and acquires a property character, because the ancestor's claim states the monetary equivalent for compensating the caused misery, emotional toll, humiliation of honour and dignity. The obligation to redress for the non-pecuniary damage arises on the basis of the violation of personal non-property rights of an individual. However, such an obligation from the point of view of content is property one, since the affected person demands compensation in the monetary equivalent for the caused misery, emotional toll, humiliation of honour and dignity. Lawful heirs acquire the creditor's right in the monetary obligation under such circumstances.

Key words: succession, inheritance, ancestor, individual, parties, redress, non-pecuniary damage, civil liability, martial law.

Постановка проблеми. Спадщина є базовою категорією спадкового права, яка визначається в законі через поняття «склад спадщини» та охоплює усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на час відкриття спадщини та не припинилися внаслідок його смерті. При цьому склад спадщини формується не лише з такого традиційного та поширеного її елемента, як право власності, а й включає встановлене у ч. 3 ст. 1230 Цивільного кодексу (далі за текстом – ЦК) України право на відшкодування моральної шкоди, яке було присуджено судом спадкодавцеві за його життя. Незважаючи на те, що сама можливість спадкування права на компенсацію моральної шкоди є абсолютною новелою чинного ЦК України, це право не було предметом спеціальних наукових досліджень. Хоча потреба в цьому є, зважаючи на доволі неоднозначний зміст ч. 3 ст. 1230 ЦК України та його певною мірою суперечність догматичному розумінню універсального спадкового правонаступництва. Слід додати до цього, що в умовах повномасштабної війни, загибелі тисяч людей, руйнування їх житла питання спадкування права на відшкодування моральної шкоди набуває все більшої значущості та актуальності. В результаті військової агресії РФ проти України завдано неймовірного болю її громадянам, які зазнали каліцтва, іншого ушкодження здоров'я чи

загинули. Тому підлягають з'ясуванню особливості переходу права на відшкодування моральної шкоди в порядку спадкування до спадкоємців постраждалої особи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У правовій доктрині питання, пов'язані зі спадкуванням права на компенсацію моральної шкоди, розглядаються здебільшого на рівні науково-практичних коментарів до цивільного законодавства України. Учені переважно характеризують такі елементи складу спадщини: право власності на земельну ділянку та житлові приміщення; право на частку у статутному (складеному) капіталі господарських товариств; обов'язки спадкодавця, порядок та межі їх виконання спадкоємцями. Причому навіть у дисертаційних дослідженнях, предметом яких є спадщина як об'єкт цивільних прав, не розв'язуються проблеми спадкування права на відшкодування моральної шкоди [1; 2].

Окремо слід відзначити спеціальну статтю Є. О. Рябокonia, присвячену наступництву у правах та обов'язках щодо відшкодування моральної шкоди, в якій автор дає відповідь на питання з приводу можливості та доцільності існування правових підстав для перенесення на правонаступника вимог і зобов'язань, які випливають із порушення особистих немайнових прав, а також завдання моральної шкоди [3, с. 134–139]. Проте предмет дослідження зга-

даної праці не охоплює цілої низки проблемних аспектів спадкування права на компенсацію моральної шкоди.

Недостатня увага в цивілістиці до тематики спадкового наступництва у праві на відшкодування моральної шкоди, стан спадкового законодавства та практики його застосування вимагають ретельного наукового аналізу відповідних правовідносин.

Тож метою статті є виявлення особливостей спадкування права на відшкодування моральної шкоди. Досягнення означеної мети реалізується шляхом аналізу норм чинного цивільного законодавства України, судової практики та положень цивілістичної доктрини, що є завданням цієї статті.

Основний матеріал дослідження. Досліджувані відносини регулюються у ч. 3 ст. 1230 ЦК України доволі стисло шляхом застереження про те, що до спадкоємця переходить право на відшкодування моральної шкоди, яке було присуджено судом спадкодавцеві за його життя.

Примітно, що у проекті ЦК України положення стосовно спадкування права на компенсацію моральної шкоди було викладено інакше. Зокрема, у ст. 3 ст. 1471 зазначалося, що до спадкоємців переходить право на компенсацію моральної шкоди, яка була завдана спадкодавцеві [4, с. 433], тобто не йшлося про необхідність присудження такої компенсації судом за життя потерпілого.

У зарубіжних правопорядках аналогічно допускається наступництво у праві на компенсацію моральної шкоди, завданої спадкодавцеві за життя, хоча й за певних обставин. Наприклад, згідно з ч. 2 ст. 6:106 ЦК Нідерландів умовою такого правонаступництва є повідомлення потерпілим заповідювача про намір вимагати компенсації моральної шкоди або визнання такого права договором між ними [5]. У ч. 4 ст. 2032 ЦК Молдови, який зазнав суттєвого оновлення, закріплюється, що право на відшкодування моральної шкоди переходить до правонаступників лише в разі, якщо воно встановлене мировою угодою або остаточним судовим рішенням [6]. Як стверджує Alessandro Stasi, за тайським законодавством право на відшкодування за фізичні та моральні страждання не переходить до спадкоємців потерпілого, якщо таке право не визнано договором або потерпілий не встиг до своєї смерті звернутися з позовом до суду [7, с. 119].

Тобто зберігається тенденція до встановлення чітких обмежень спадкування окресленого права.

Слід вказати на особистий характер права на відшкодування моральної шкоди, що в цілому визнається як у правовій доктрині, так і в судовій практиці. Зокрема, у спеціальній літературі не піддається сумніву теза про те, що відшкодування немайнових втрат потерпілого є правовим наслідком порушення належного йому особистого немайнового права (блага) [8, с. 214, 215]. Р. О. Стефанчук визначає компенсацію моральної шкоди як спосіб захисту особистих немайнових прав, який полягає у покладенні судом на порушника особистого немайнового права додаткового обов'язку щодо компенсації у грошовій чи іншій формі негативних наслідків, які виникли в результаті: фізичного болю та страждань, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; душевних страждань, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; приниження честі, гідності та ділової репутації фізичної особи [9, с. 216, 217].

Стосовно цього Верховний Суд неодноразово звертав увагу на те, що внаслідок заповідання моральної шкоди відбувається негативний вплив на особисті немайнові блага фізичної особи. Через це по своїй суті право на компенсацію моральної шкоди є особистим. Саме тому в ч. 3 ст. 1230 ЦК України передбачено правило, що спадкується право на відшкодування моральної шкоди, яке було присуджено судом спадкодавцеві за його життя [10; 11].

У п. 27 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» від 27.02.2009 р. № 1 роз'яснено, що не допускається процесуальне правонаступництво за вимогою про відшкодування моральної шкоди. Тобто за логікою цього роз'яснення смерть позивача у справі про стягнення моральної шкоди припиняє відповідне правовідношення, а до спадкоємця такої особи не переходить право на отримання відшкодування за завдану спадкодавцеві моральну шкоду.

Аналогічної позиції дотримується й Верховний Суд, який у своїй постанові від 09.12.2020 р. відзначив таке. Право на отримання моральної шкоди, що не була присуджена за життя особи, не спадкується, тому у випадку смерті особи до постановлення рішення про стягнення моральної шкоди, матеріально-правового та процесуального правонаступництва за вимогою про відшкодування моральної шкоди не відбувається [12].

Сумніви у допустимості спадкування права на відшкодування моральної шкоди, завданої спадкодавцю, зводяться до того, що треті особи, які не зазнали болу та страждань, зможуть отримати від заповідювача моральної шкоди певні кошти. На думку В. В. Васильченка, у ст. 1219 ЦК України міститься застереження про те, що не входять до складу спадщини особисті немайнові права. Тому спадкування права на відшкодування моральної шкоди слід розглядати як виняток. Саме з цієї причини законодавець установив як умову спадкування окресленого права його присудження спадкодавцеві за життя. За таких обставин В. В. Васильченко робить узагальнений висновок про те, що право вимагати компенсацію моральної шкоди не входить до складу спадкової маси та не може переходити в порядку спадкування [13, с. 30].

В юридичній літературі переважно підтримується аргумент, покладений в основу ч. 3 ст. 1230 ЦК України, згідно з яким право на відшкодування моральної шкоди має особистий характер, нерозривно пов'язане з особою постраждалого, що, за загальним правилом, унеможливає його перехід у порядку спадкування. Крім того, піддається сумніву виправданість з етичної точки зору надання спадкоємцям права на отримання компенсації за моральну шкоду, завдану спадкодавцю.

Водночас дискусійним серед науковців залишається питання щодо визначення підстав для набуття спадкоємцями права на відшкодування моральної шкоди, якої зазнав спадкодавець. Напевне, причина цієї дискусії криється у тому, що законодавець доволі абстрактно вказав на таку умову, як присудження судом моральної шкоди за життя спадкодавця.

Так, окремі автори вважають, що до спадкоємця переходить право на відшкодування моральної шкоди, яке було присуджено спадкодавцеві за його життя, а також право на відшкодування моральної шкоди, яке виникло до відкриття спадщини, хоч би воно й не було присуджено судом до смерті спадкодавця [14, с. 794].

Інша позиція заснована на буквальному розумінні змісту аналізованої норми та зводиться до того, що рішення суду про відшкодування моральної шкоди на користь спадкодавця має бути не лише ухваленим на час відкриття спадщини, а й набрати законної сили [15, с. 60; 16, с. 171, 173].

Висловлюється й думка про те, що право на відшкодування моральної шкоди переходить в порядку спадкування лише тоді, коли було прийняте відповідне судове рішення на користь спадкодавця, яке не було виконане до настання його смерті [17, с. 288].

Принциповим в аспекті досліджуваної проблематики є з'ясування питання про об'єкт спадкування. Системний аналіз п. 1 ч. 1 ст. 1219 та ч. 3 ст. 1230 ЦК України дозволяє стверджувати про нездатність права на компенсацію

моральної шкоди бути об'єктом універсального спадкового правонаступництва в силу його нерозривного зв'язку з особою спадкодавця. Відповідне нормативне регулювання практично виключає спадкування цього права в більшості випадків, за винятком тих поодиноких ситуацій, коли на користь кредитора за його життя ухвалене судове рішення. Невипадково у Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5, а також у Методичних рекомендаціях щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із життєвими заходами щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя, схвалених рішенням Науково-експертної ради з питань нотаріату при Міністерстві юстиції України від 29.01.2009 р., не міститься жодних роз'яснень стосовно оформлення свідоцтва про право на спадщину, до складу якого входить право на відшкодування моральної шкоди.

Фактично спадкується не право на відшкодування моральної шкоди, незважаючи на застосування цієї термінології ЦК України. Видається справедливим, що об'єктом спадкового правонаступництва в разі смерті постраждалої особи є певна грошова сума, присуджена судом на її користь як відшкодування моральної шкоди.

Важливо врахувати, що право на компенсацію моральної шкоди виникає не внаслідок судового рішення, а в силу факту завдання цієї шкоди. Тому у відповідних правовідносинах судові рішення не є правопороджуючим юридичним фактом. У п. 3 ч. 2 ст. 11 ЦК України серед підстав виникнення цивільних прав та обов'язків виокремлено завдання моральної шкоди іншій особі. Зобов'язання про компенсацію моральної шкоди виникає за таких умов: наявність моральної шкоди; протиправність поведінки заподіювача моральної шкоди; наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою особи, яка завдала моральної шкоди та її результатом – моральною шкодою; вина заподіювача моральної шкоди. Верховний Суд справедливо вказав на те, що можливість стягнення компенсації моральної шкоди ставиться в залежність не через те, що це передбачено нормою закону або положеннями договору, а від порушення цивільного права особи [18].

Чинне регулювання спадкування права на відшкодування моральної шкоди вважаю спірним з огляду на такі обставини.

По-перше, згідно з ч. 1 ст. 1230 ЦК України до спадкоємця переходить право на відшкодування збитків, завданих спадкодавцем у договірних зобов'язаннях, або право на відшкодування збитків, що належало спадкодавцеві відповідно до закону. Напевно, наступництво у праві на відшкодування збитків та моральної шкоди має визначитися на одних і тих самих засадах, що зводяться до можливості наступництва права на відшкодування моральної шкоди в разі її завдання, незалежно від факту ухвалення судом рішення на користь постраждалої особи. У цьому аспекті постає питання – чи справедливим є звільнення від відповідальності за шкоду, завдану майну потерпілого, у разі смерті останнього? Навряд чи це так. Так само завдання фізичного болю, душевних страждань тощо в разі смерті потерпілого не повинно автоматично припиняти відповідне зобов'язання.

По-друге, на практиці бувають випадки, коли внаслідок завдання істотних тілесних ушкоджень особа опиняється в так званому «вегетативному стані», що характеризується втратою у постраждалого можливості реагувати на зовнішні подразники. Зважаючи на сучасний стан законодавства, смерть постраждалого, який навіть тривалий час перебував у безпорадному стані, припиняє саму можливість переходу до його спадкоємців права на відшкодування моральної шкоди.

По-третє, нормативна модель ч. 3 ст. 1230 ЦК України фактично звільняє заподіювача моральної шкоди від вико-

нання обов'язку стосовно її компенсації у разі настання смерті потерпілої особи. Тому боржник у зобов'язанні буде свідомо бажати настання смерті кредитора, а в окремих випадках може навіть і спричинити її, щоб уникнути виплати компенсації за завдану моральну шкоду. Крім того, не підлягає сумніву, що відповідач буде максимально затягувати процес, аби не допустити ухвалення судом рішення за життя постраждалого. Наведене суперечить таким загальним засадам цивільного законодавства, як справедливість, добросовісність та розумність (п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України).

У цьому аспекті Є. О. Рябоконт слушно зауважує, що правове регулювання, яке ставить виконання обов'язку щодо відшкодування моральної шкоди в залежність від того, чи доживе до цього моменту кредитор, є несправедливим і давно потребувало свого корегування. Більш того, для заподіювача шкоди смерть потерпілої особи була економічно вигідною, адже припиняла майнове зобов'язання щодо її відшкодування. Тож відсутність правонаступництва в цій сфері латентно сприяла вчиненню заподіювачем незаконних дій щодо потерпілої особи [3, с. 137].

Позиція про припинення компенсації у зв'язку зі смертю потерпілої особи обґрунтовується окремими авторами суворим дотриманням функціонального підходу, згідно з яким моральна шкода відшкодовується виключно для надання потерпілому можливості набути певних матеріальних благ, що зможуть позитивно вплинути на його емоційний стан. За цим підходом смерть кредитора робить компенсацію моральної шкоди марною. Тобто на потерпілого покладається обов'язок не лише обґрунтувати в майновому еквіваленті розмір завданих йому фізичного болю, душевних страждань, приниження честі та гідності, а й вказати, як саме він планує витратити присуджену компенсацію. Навряд чи це можна вважати розумним, адже можливість присудження відшкодування моральної шкоди та її розмір не залежать від можливих способів її використання.

На мою думку чинна редакція ч. 3 ст. 1230 ЦК України не узгоджується повною мірою з догматичною конструкцією спадкового правонаступництва, сутність якої зводиться до переходу від правопередника до його правонаступників усіх прав та обов'язків, що за своєю природою здатні до переходу. Універсальний характер спадкового правонаступництва зумовлений передусім специфікою його об'єкта – спадщини, що являє собою єдність прав та обов'язків спадкодавця. Якщо певне право виникло у суб'єкта і може бути об'єктом спадкового правонаступництва, то воно має включатися до складу спадщини. Дійсно, право на відшкодування моральної шкоди має особистий характер і за своєю властивістю не здатне до спадкування. Проте в разі звернення потерпілої особи до суду із позовом про відшкодування моральної шкоди це право переходить у стадію здійснення та набуває майнового характеру, адже спадкодавець у позові наводить грошовий еквівалент компенсації зазначених фізичного болю, душевних страждань, приниження честі та гідності. Зобов'язання з відшкодування моральної шкоди виникає внаслідок порушення особистих немайнових прав фізичної особи, проте з точки зору змісту таке зобов'язання є майновим, оскільки потерпіла особа вимагає компенсації зазначених фізичного болю, душевних страждань, приниження честі та гідності у грошовому еквіваленті. Тобто зобов'язання компенсувати моральну шкоду полягає в обов'язку кредитора сплатити боржнику певну грошову суму. Невипадково Верховний Суд відзначив, що гроші виступають еквівалентом моральної шкоди. Грошові кошти як загальний еквівалент всіх цінностей, в економічному розумінні «трансформують» шкоду в загальнодоступне вираження, а розмір відшкодування «обчислює» шкоду. Розмір визначеної компенсації повинен, хоча б наближено, бути мірою моральної шкоди та відновленого стану потерпілого [19].

Тому вирішальне правове значення в контексті досліджуваних правовідносин має не факт ухвалення судом рішення про відшкодування моральної шкоди на користь спадкодавця за його життя, і тим більше не набрання законної сили таким рішенням, а саме звернення спадкодавця до суду з позовом. За таких обставин смерть позивача, що сталася під час розгляду справи, допускає як матеріальне, так і процесуальне правонаступництво. У цьому разі до спадкоємця постраждалої особи переходить право кредитора в зобов'язанні, що виникло внаслідок завдання моральної шкоди.

Висновки. Право на відшкодування моральної шкоди не є елементом складу спадщини, що пояснюється його особистим характером і нерозривним зв'язком з особою спадкодавця. У разі смерті особи, якій було завдано фізичного болю, душевних страждань, приниження її честі та гідності, спадкується не право на відшкодування моральної шкоди, а певна грошова сума, присуджена судом за життя

цієї особи. Фактично до цього зводиться судова практика, яка не допускає матеріального та процесуального правонаступництва в разі смерті позивача у справі про відшкодування моральної шкоди до ухвалення судового рішення.

ЦК України підлягає удосконаленню в частині включення до складу спадщини права на відшкодування моральної шкоди в разі звернення спадкодавця за життя до суду з відповідним позовом. Внаслідок звернення потерпілої особи до суду з позовом про відшкодування моральної шкоди досліджуване право переходить у стадію здійснення та набуває майнового характеру, адже спадкодавець у позові наводить грошовий еквівалент компенсації завданих йому фізичного болю, душевних страждань, приниження честі та гідності. Зобов'язання з відшкодування моральної шкоди виникає на підставі порушення особистих немайнових прав фізичної особи, проте з точки зору змісту таке зобов'язання є майновим, оскільки потерпіла особа вимагає компенсації у грошовому еквіваленті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лещенко Л. В. Склад спадщини за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 20 с.
2. Гелич А. О. Об'єкти спадкування за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 18 с.
3. Рябоконь Є. О. Наступництво у правах та обов'язках щодо відшкодування моральної (немайнової) шкоди. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 4. Том 1. С. 134–139.
4. Проект Цивільного кодексу України від 25.08.1996 р. *Українське право*. 1996. № 2. С. 31–523.
5. Dutch Civil Law. Reserved in 1992. URL: <http://www.dutchcivillaw.com/civilcodebook066.htm> (дата звернення: 25.07.2024).
6. Codul Civil al Republicii Moldova № 1107 din 6 iunie 2002 (astfel cum a fost modificată până la Legea № 211 din 29 iulie 2016). URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=122982&lang=ro (дата звернення: 25.07.2024).
7. Stassi A. *General Principles of Thai Private Law*. Springer, 2016. 289 p.
8. Примак В. Д. Відшкодування моральної шкоди на засадах справедливості, розумності й добросовісності : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2014. 432 с.
9. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : монографія / відп. ред. Я. М. Шевченко. Київ : КНТ, 2008. 626 с.
10. Постанова Верховного Суду від 13 липня 2022 р., судова справа № 753/15095/17, провадження № 61-16500св20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105371766> (дата звернення: 25.07.2024).
11. Постанова Верховного Суду від 15 серпня 2023 р., справа № 202/3157/22, провадження № 61-3448св23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112896568> (дата звернення: 25.07.2024).
12. Постанова Верховного Суду від 09 грудня 2020 р., судова справа № 460/2653/14-ц, провадження № 61-18839св19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93792710> (дата звернення: 25.07.2024).
13. Васильченко В. В. Коментар та постатейні матеріали до законодавства України про спадкування. Харків : Одиссей, 2007. 480 с.
14. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України : в 4 т. / А. Г. Ярема, В. В. Кривенко, В. Г. Ротань. Т. 3. Київ : А.С.К. ; Севастополь. Ін-т юрид. дослідж., 2005. 928 с.
15. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Спадкове право : підруч. Київ : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2009. 264 с.
16. Гузь Л. Є. Практика застосування спадкового права в судовій та нотаріальній діяльності. Харків : Право, 2015. 888 с.
17. Заїка Ю. О., Рябоконь Є. О. Спадкове право : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 352 с.
18. Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 22 квітня 2024 р., судова справа № 279/1834/22, провадження № 61-1382сво23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118868218> (дата звернення: 25.07.2024).
19. Постанова Верховного Суду від 20 червня 2024 р., судова справа № 216/5657/22, провадження № 61-8556св23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120065557> (дата звернення: 25.07.2024).